Максим ЧЕЛНОКОВ
Київ

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ СЛОВ'ЯНСТВА ЗА ДАНИМИ АРХЕОЛОГІЇ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

В статті розглядається актуальний стан наукового знання про шляхи формування ранньослов'янського матеріального комплексу. Демонструється важлива роль археології в реконструкції міграційних процесів, які передували появі слов'янства.

Ключові слова: етнокультурні процеси, археологія, пізньозарубинецькі пам'ятки, київська культура, ранньосередньовічні слов'янські культури.

Хоча перші спроби виявлення слов'янської прабатьківщини із широким залученням писемних та лінгвістичних джерел датуються ще XIX ст., довгий час конкретні аспекти становлення слов'янства залишались нез'ясованими. Це пояснювалось насамперед самої природою наявної джерельної бази, яка не допускала встановлення чітких хронологічних та територіальних меж ранніх етапів слов'янського етногенезу.

Втім, починаючи з середини XX ст. ця ситуація поступово змінюється. Виділення празької, пеньківської, а згодом і колочинської культур V–VII ст. дозволило конкретизувати час та територіальний розмах змін, що згодом призводять до появи перших слов'янських ранньофеодальних держав. Досить непевні вказівки візантійських джерел та дані лінгвістики, які, як відомо, не піддаються достатньо вузькому, придатному для історичних реконструкцій датуванню, були суттєво уточнені і подекуди доповнені. Таким чином, археологія поступово набула провідної ролі у вирішенні питання витоків слов'янського культурного комплексу.

Подальші дослідження насамперед таких археологів як П.М.Третьяков, В.М.Даниленко, Є.В.Максимов, Є.О.Горюнов, Р.В.Терпиловський та А.М.Обломський дозволили розглядати слов'янський етногенез як своєрідне і досить складне явище. Очевидно, що становлення раннього слов'янства було поступовим і не відбувалось в ізоляції. В ньому взяли помітну участь також германські та, можливо, кочівницькі елементи. Закономірності розташування ранньослов'янських пам'яток зумовлюють неможливість виділення певного одного, чітко окресленого ареалу формування раннього слов'янства. Вірогідно, приблизно одночасно і відносно незалежно, хоча й на спільній "зарубиноїдній" основі, характерні риси ранньослов'янського матеріального комплексу розвиваються в Прип'ятському Поліссі, Середньому та Верхньому Подніпров'ї, Подесенні та Посейм'ї.

Дані археології в цілому узгоджуються з даними лінгвістики і отже дозволяють визначити хронологічні рамки процесів діалектної диференціації, що супроводжували розпад первинної балто-слов'янської мовної неперервності.

Першим поштовхом до цього процесу, очевидно, слід вважати міграцію до Полісся, Середнього та Верхнього Подніпров'я носіїв класичної зарубинецької культури, що змінюють на даних територіях милоградські племена, які, можливо, репрезентували одне з балто-слов'янських угрупувань. В цілому немає особливих підстав пов'язувати племена класичної зарубинецької культури із балто-слов'янами. Основні риси класичного зарубинецького матеріального комплексу, не зважаючи на їх остаточне оформлення саме в Поліссі та Подніпров'ї, знаходять найближчі аналогії в переважно протогерманських ясторфській та поянешти-лукашівський культурах. Входження певних незначних елементів "скіфоїдних" культур попереднього часу суттєво не змінило подібну до інших латенізованих культур структуру зарубинецьких пам'яток. Милоградські ж елементи, як і лісові елементи загалом, в класичній зарубинецькій культурі майже повністю відсутні.

Ситуація змінюється наприкінці пізньолатенського часу під час кризи класичної зарубинецької культури. Свідченням тісних контактів її носіїв та лісових племен виступає поява могильника Юрковичі в Нижньому Посожжі[1]. Водночас відбувається спрощення зарубинецьких керамічних форм, знижується якість виготовлення столової кераміки. Зарубинецький посуд за рядом характеристик все більше починає нагадувати кераміку лісових культур, де домінують слабопрофільовані груболіпні горщики і майже не зустрічаються мископодібні форми, лише зрідка трапляється посуд з лощеною поверхнею.

Згодом цей процес посилюється в пізньозарубинецький час і остаточно завершується в ранньосередньовічних слов'янських культурах, де переважає груболіпний слабопрофільований посуд горщикоподібних форм.

Вже під час кризи класичної зарубинецької культури спостерігається спрощення поховального обряду, він набуває ряду рис, характерних для наступної київської культури III–V ст., що згодом зберігаються в ранньосередньовічних угрупуваннях. Досить наближеним до київських могильників є, наприклад, могильник Дівич-гора, де поховальний інвентар бідний і представлений переважно перепаленими уламками кераміки, спостерігається наявність вуглистого шару.

Таким чином, найбільш раннім етапом становлення прототипів слов'янського матеріального комплексу слід вважати специфічну групу пам'яток ранньоримського часу, що виникла в результаті кризи класичної зарубинецької культури – пізньозарубинецький культурно-хронологічний горизонт[2], який безпосередньо передував київській культурі і цілком міг виступати археологічним еквівалентом східноєвропейських венедів античних джерел.

Пізньозарубинецькі пам'ятки, чиї певні, хоча й суттєво видозмінені елементи прослідковуються навіть на поселеннях кінця пізньоримської доби, не можна вважати простим продовженням латенізованої зарубинецької культури, незважаючи на часткове накладання їхніх ареалів. Характерні риси пізньозарубинецького матеріального комплексу формувались в результаті глибокої кризи латенських традицій, яка спостерігалась наприкінці I ст. до н. е. по всьому Європейському Барабарикуму. В той же час пізньозарубинецькі племена, поступово втрачаючи спадок класичної зарубинецької культури, виявились відірваними від провідних провінційноримських центрів. Це і зумовило незначну кількість на пізньозарубинецьких пам'ятках власне ранньоримських елементів.

Серйозно різниться топографія пізньозарубинецьких та класичних зарубинецьких поселень. Наслідком суттєвої аридизації клімату, що спостерігається в східноєвропейському лісостепу на початку ранньоримського часу, стає розташування пізньозарубинецьких поселень переважно на низьких ділянках в безпосередній близькості від річкових заплав. Свідченням масштабних змін є зникнення зарубинецьких городищ та припинення функціонування могильників середньодніпровського, верхньодніпровського та поліського локальних варіантів. Пізньозарубинецькі племена освоюють такі нехарактерні для класичної зарубинецької культури регіони, як Південне Побужжя, Подесення та південь лісостепового Дніпровського Лівобережжя.

На відміну від класичних зарубинецьких пам'яток, пізньозарубинецькі старожитності увібрали ряд елементів, пов'язаних із світом переважно балтських лісових культур Східної Європи, які не в останню чергу і зумовили їх своєрідність. Так, пізньозарубинецькі пам'ятки Подесення включають ряд юхнівських елементів. Вірогідно, наслідком зустрічі зарубинецьких племен та носіїв культури пізньої штрихованої кераміки в Верхньому Подніпров'ї в час загальної кризи класичних зарубинецьких пам'яток виступає поява групи старожитностей типу Кістені-Чечерськ. Притаманні даному угрупуванню елементи часто майже в незмінному вигляді фіксуються на поселеннях ранньоримського часу Середнього Подніпров'я та Дніпровського Лівобережжя (старожитності типу Гріні-Вовки). Наслідком контактів племен дніпро-двінської культури та зарубинецьких мігрантів виступає поява специфічного середньотушемлянського горизонту пам'яток.

Таким чином, внаслідок культурного перелому рубежу ер, що супроводжувався, окрім того, змінами клімату і викликаним ними просуванням сарматів на північ, закладаються ряд передумов, які врешті-решт призвели до виникнення слов'янства як самостійного утворення на кордоні лісової та лісостепової зон Східної Європи в результаті синтезу рис, притаманних лісовим культурам (пізньої штрихованої кераміки, дніпро-двінської), і пережиткових елементів, пов'язаних із зниклим на той час світом латенізованих культур.

Ця обставина, тим не менше, не означає необхідності визнання факту переселення значної частини лісових племен на південь в ранньоримський час[3], що гіпотетично заклала основу слов'янського матеріального комплексу. Взаємодія "зарубиноїдних" та лісових елементів була набагато складнішою і останні відігравали в ній далеко не провідну роль. Втім, обмеженість наявного археологічного матеріалу залишає ряд суттєвих деталей цього процесу поки що невідомими.

Наступним етапом розвитку прототипів слов'янського матеріального комплексу безперечно є пам'ятки київської культури, генетично пов'язані із пізньозарубинецькими. Так, в ряді районів Дніпровського Лівобережжя вдалося прослідкувати безпосередній перехід пізньозарубинецьких пам'яток в ранньокиївські типу Шишино 5-Шмирьово[4], що стало суттєвим досягненням в процесі конкретизації напрямків пересувань, які призвели до зародження раннього слов'янства. Провідна роль міграцій носіїв культурних традицій типу Картамишево 2 в формуванні деснянського та сеймсько-донецького локальних варіантів київської культури підтверджується нещодавніми розкопками ранньокиївських поселень Гребля (Нижнє Подесення), Веселе 2, Октябрське 2 та Попово-Лежачі 4 (Середнє Посем'я). Однак, на відміну від поселення Попово-Лежачі 4, де елементи характерні для пам'яток типу Картамишево 2 верхів'їв Сейму та Псла повністю домінують, в формуванні матеріального комплексу Греблі та Октябрського 2 прийняли участь певні і досить відчутні верхньодніпровсько-посозькі традиції, близькі до традицій пізньозарубинецьких пам'яток типу Гріні-Вовки[5].

Нерівномірна дослідженість різних локальних варіантів київських старожитностей поки що не дозволяє точно встановити роль кожного з них в генезисі слов'янських ранньосередньовічних культур. Разом з тим, безсумнівним є переважання традицій деснянського та сеймсько-донецького локальних варіантів даної спільності на ранньоколочинських пам'ятках. Так, еволюцію пізньокиївських старожитностей деснянського та сеймсько-донецького локальних варіантів в колочинські було прослідковано на поселенні Каменєво 2 в басейні Сейму[6]. Подібний процес спостерігається на таких ранньоколочинських поселеннях Подесення, як Заярря (Кудлаївка), Целіков Бугор, Левкін Бугор, Стрелиця та ін.[7]

В той же час формування пеньківських пам'яток, зв'язок яких з пізньокиївськими пам'ятками в цілому також є безперечним, здається більш складним процесом. В ньому, разом з деснянськими та сеймсько-донецькими угрупуваннями, не менш помітну участь брали традиції, характерні для середньодніпровських київських поселень, включених в сферу впливу черняхівської культури[8]. Подібний шлях генезису пеньківських пам'яток дозволяють припускати матеріали поселень Хлопків 1, Обухів 2 і 7.

Зразки посуду, отримані за підсумками розкопок поселення з ранньопеньківськими елементами Сенча, наближені як до кераміки, характерної для поселень пізнього етапу київської культури Подесення (Роїще, Олександрівка 1, Ульянівка), так і до ранньоколочинських форм того ж регіону (Заярря, Вигори). На думку Р.В.Терпиловського, поселення Сенча виступає яскравим свідченням розселення значних деснянських груп раннього слов'янства східноєвропейським лісостепом[9]. Саме ці групи відіграли суттєву роль в генезисі як пеньківських, так і колочинських пам'яток.

Набагато більш складною залишається проблема витоків празької культури. Так, досить довгий час всі спроби пошуку первісної території її формування залишались безуспішними. Певні і поки що досить неоднозначні вказівки на район формування прототипів празьких пам'яток з'явилися порівняно нещодавно.

Зокрема, на матеріалах поселення Курадово 1[10] та комплексах типу Радость-Кутова[11], розташованих приблизно в тому ж регіоні, що й празькі поселення фази "0" за І.О.Гавритухіним Острів та Петриков, зафіксовано ті ж процеси симбіозу "зарубиноїдних" та лісових компонентів, представлених культурою пізньої штрихованої кераміки, що й на пам'ятках типу Кістені-Чечерськ. Таким чином, результати розкопок даних поселень дозволяють стверджувати, що прослідковані ще в пізньолатенський час тенденції в ранньоримський час знаходять своє продовження не лише у вигляді поселень типу Гріні-Вовки і охоплювали значні території на північ від Прип'яті.

На думку І.О.Гавритухіна, в пізньоримський час розвиток прототипів празького матеріального комплексу міг проходити також через верхньодніпровські пам'ятки типу Абідня, де відома як

кераміка "празького" типу, так і притаманний ранньосередньовічним пам'яткам тип житла у вигляді напівземлянки з піччю-кам'янкою[12]. Певну роль в формуванні празької культури І.О.Гавритухін відводить більш північним нещодавно виділеним старожитностям типу Заозерря-Узмень, що розглядаються В.М.Лопатіним та О.Г.Фурасьєвим в якості західнодвінського локального варіанту київської культури[13].

До думки про можливість переходу певної частини традицій, пов'язаних з матеріалами поселення Курадово 1, в ранньопразький матеріальний комплекс Білоруського Полісся, в останній час все більше схиляється В.Г.Белевець, ґрунтуючись насамперед на матеріалах таких поселень, як Струга 1 в нижній течії р. Горинь, Снядин 3 та Петриков 2 на східних окраїнах Турово-Пінського Полісся[14]. На архаїчність протопразьких пам'яток як наслідок їх формування саме в лісовій зоні свого часу вказував Р.В.Терпиловський[15].

Таким чином, дані археології дозволили суттєво збагатити наукові уявлення про ранні етапи слов'янського етногенезу. Стало можливим цілком обґрунтоване датування передумов, що викликали початок цього процесу, першими століттями нашої ери. В ряді районів Дніпровського Лівобережжя вдалося побудувати еволюційну колонку "слов'янських" старожитностей починаючи І ст. н. е. (пам'ятки типу Картамишево 2-Терновка 2) і закінчуючи появою колочинських пам'яток. Очевидним став тісний зв'язок пеньківської та колочинської культур в Подесенні, де було зафіксовано численні випадки поєднання ранніх рис обох культур в одному комплексі. Більш заплутаною внаслідок відсутності чітко окресленого горизонту перехідних пам'яток залишається проблема витоків празької культури. Різні дослідники намагаються пов'язати їх з верхньодніпровськими старожитностями київської культури, пізньочерняхівськими пам'ятками Верхнього Подністров'я та пшеворською культурою[16].

Втім, говорити про остаточно оформлене слов'янство в римський час, очевидно, все ж не варто. Це б означало серйозне спрощення складних міграційних процесів даного періоду, до чого певний час схилявся О.М.Приходнюк[17].

Очевидно, більш продуктивним є підхід М.Б.Щукіна, який розглядав відповідні пам'ятки римської доби в якості еквіваленту ембріонального етапу розвитку слов'янства, що характеризувався перерозподілом ізоглосних областей в рамках охопленого стрімкими змінами балтського масиву та закінчився приблизно в час гуно-готського зіткнення виникненням перших слов'янських племінних союзів і просуванням слов'янства на південь в колишній черняхівський ареал[18]. Результатом цього стає поява поселень з ранніми пеньківськими чи колочинськими елементами Мотовилівська Слобідка 4, Сенча, Курган-Азак в Подніпров'ї, ранньопразьких поселень Кодин І, Лука-Каветчинська та Бакота в Подністров'ї.

---

[1] Дробушевский А.И. Чечерская группа верхнеднепровского варианта зарубинецкой культуры // Краеведческие записки (К 80-летию Гомельского областного краеведческого музея). – Гомель, 2000. – С. 49–77.

[2] Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в I–II вв. н. э. – М.,1991. – 176 с.

[3] Мачинский Д.А. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии) // Формирование раннефеодальных славянских народностей. – М., 1981. – С. 36.

[4] Обломский А.М. Этнические процессы на водорозделе Днепра и Дона в I–V вв. н. э.– М. – Сумы, 1991. – 287 с.

[5] Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. – Люблин, 2004. – С. 48–49.

[6] Сымонович Э.Т. Черняховская культура и памятники киевского и колочинского типов // Советская археология. – 1983. – № 1. – С. 98–99.

[7] Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III–V вв. – К.,1984. – С. 73–78.

[8] Восточная Европа в середине I тыс. н. э. – М., 2007. – С. 29.

[9] Терпиловский Р.В. Поселение Сенча и его место среди памятников Днепровского Левобережья // Культурные трансформации и взаимовлияния в Днепровском регионе на исходе римского времени и в раннем средневековье. – СПб., 2004. – С. 134.

[10] Белявец В.Г., Вяргей В.С. Матэрыялы перыяду рымскіх уплываў з паселішча Курадава-І // Гістарычна – археалагічны зборнік. – 2005. – № 20. – С. 87–106.

[11] Белявец В.Г. Беларускае Заходняе Палессе ў перыяд правінцыйнарымскіх уплываў – стан и перспектывы даследаванняў // Wspylnota dziedzictwa kulturowego ziem Biaiorusi i Polski. – Warszawa, 2004. – С. 227–265.

[12] Гавритухин И.О. Понятие пражской культуры // Труды Государственного Эрмитажа. – 2009. – Вып. XLIX. – С. 21.

[13] Лопатин Н.В., Фурасьев А.Г. Северные рубежи раннеславянского мира в III–V ст. н. э. – М., 2007. – С. 105.

[14] Белевец В.Г. Проблема выделения памятников позднезарубинецкого круга в белоруском Припятском Полесье // Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в епохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. – Тула, 2012. – С. 292.

[15] Терпиловский Р.М. Некоторые дискуссионные проблемы археологии и истории ранних славян // Stratum plus. – № 5 . – 2001–2002. – С. 427.

[16] Баран В.Д. Пражская культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. – К., 1985. – С. 84.

[17] Приходнюк О.М. О территории формирования и основных направлениях распостранения пеньковской культуры // Древности юго-запада СССР (I – середина II тыс. н. э.). – Кишинев,1991. – С. 116–122.

[18] Щукин М.Б. На рубеже эр: Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. – I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. – СПб., 1994. – С. 286.

В статье рассматривается актуальное состояние научного знания о путях формирования раннеславянского материального комплекса. Демонстрируется важная роль археологии в реконструкции миграционных процессов, предшествовавших появлению славянства.

Ключевые слова: этнокультурные процессы, археология, позднезарубинецкие памятники, киевская культура, раннесредневековые славянские памятники.

The article considers the actual state of scientific knowledge of the paths of Early Slavic material complex formation. It underlines the important role of archaeology in reconstruction of migration processes which led to Slavic people emergence.

Keywords: ethno-cultural processes, archaeology, Late Zarubyntsi antiquities, Kyiv culture, Early Medieval Slavic cultures.